

Huiselijk en seksueel geweld

juli 2021

Huiselijk geweld: Feiten en cijfers

Huiselijk geweld is geweld dat door iemand uit de huiselijke of familiekring van het slachtoffer wordt gepleegd. De term huiselijk verwijst naar de relatie tussen slachtoffer en pleger, bijvoorbeeld (ex-)partner, gezins- en familieleden en (huis-)vrienden, en niet naar de plaats waar het geweld plaatsvindt.

Ook grootouders en goede vrienden kunnen pleger en/of slachtoffer zijn. Huiselijk geweld kan fysiek, seksueel en psychisch van aard zijn en kan in ernst en duur sterk variëren.

Vormen van huiselijk geweld zijn onder meer: (ex-)partnergeweld, kindermishandeling en verwaarlozing, kinderen als getuige van huiselijk geweld, ouderenmishandeling, minderjarige of volwassen kinderen die hun ouders mishandelen (oudermishandeling), seksueel grensoverschrijdend gedrag, waaronder seksueel misbruik en seksueel geweld, eerderrelateerd geweld, huwelijksdwang en huwelijkse gevangenschap, en vrouwelijke genitale verminking. (i)

Geweld in afhankelijkheidsrelaties is de overkoepelende term die de overheid vanaf 2011 hanteert voor alle vormen van geweld waarbij er een afhankelijkheidsrelatie is tussen slachtoffer en pleger, in huiselijke kring, maar ook in de professionele setting en de vrijwillige sector.

Deze factsheet gaat over geweld in huiselijke kring. Eerst gaan we in op algemene cijfers over huiselijk geweld, vervolgens zoomen we in op enkele specifieke vormen.

Prevalentie huiselijk geweld

Registratie van gegevens over huiselijk geweld vindt op verschillende manieren en door verschillende instanties plaats, die uiteenlopende definities hanteren van vormen van huiselijk geweld en seksuele grensoverschrijding. Dit maakt vergelijking van cijfers lastig. Raadpleeg de genoemde bronnen voor meer achtergrondinformatie.

Overigens hoeft een toename van cijfers niet te betekenen dat het geweld meer voorkomt: het kan zijn dat de signalering van huiselijk geweld is verbeterd, waardoor er meer aan het licht komt. Aan de andere kant wordt er meestal van uitgegaan dat er sprake is van een onderrapportage, onder andere door het taboe op huiselijk geweld, en dat cijfers alleen het 'topje van de ijsberg' laten zien.

Prevalentiemonitor huiselijk geweld en seksueel geweld 2020

Het CBS voerde in opdracht van het WODC een bevolkingsonderzoek naar de prevalentie van slachtofferschap van huiselijk geweld en seksueel geweld uit. Cijfers hebben betrekking op de bevolking van 16 jaar en ouder in Nederland (steekproef) en op de periode april 2019-april 2020. Acht% gaf aan in die periode slachtoffer te zijn geweest van een of meerdere vormen van huiselijk geweld (omgerekend zou dat neerkomen op naar schatting 1,2 miljoen personen in Nederland). Verbale agressie is hierbij niet meegeteld, cijfers zouden dan hoger uitkomen. En 11% gaf aan in de genoemde periode slachtoffer van seksueel geweld te zijn geweest (omgerekend zou dat neerkomen op 1,6 miljoen personen). (ii)

Landelijk onderzoek in de periode 2015-2018

In dit onderzoek is gekozen voor een beperkte definitie van huiselijk geweld, die uitsluitend lichamelijk geweld (inclusief bedreiging) en seksueel geweld omvat (dus geen psychisch geweld, sociaal isoleren, stalking, evenmin als economisch geweld). Ook kozen de onderzoekers voor vragenlijsten, die werden ingevuld door een groot aantal mensen: in totaal deden 6.835 mannen en vrouwen mee aan het onderzoek.

Uit dit onderzoek blijkt: in de laatste vijf jaar zijn 6,2% van de vrouwen en 4,7% van de mannen slachtoffer geweest van minstens één huiselijk geweld-incident. Dat zijn in totaal 747.000 vrouwen en mannen van 18 jaar of ouder. In 20% van de gevallen betrof het structureel geweld, dat maandelijks, wekelijks of dagelijks voorkwam. In 56% van de gevallen ging het om partnergeweld dat gepleegd werd door de (ex-)partner. Daarvan zijn naar schatting circa 76.000 vrouwen en 13.000 mannen het slachtoffer. Vrouwen zijn dus bijna zes keer vaker dan mannen slachtoffer van structureel geweld door een (ex-)partner. De overige 44% bestond uit geweldsincidenten gepleegd door broers, zussen, ouders of 'huisvrienden'. De vorige (Van der Veen & Bogaerts, 2010) (iii) en huidige metingen zijn dus niet in alle opzichten met elkaar vergelijkbaar. Toch concluderen de onderzoekers voorzichtig dat een daling van huiselijk geweld lijkt te hebben plaatsgevonden (Van Eijkeren, Downes & Veenstra, 2018). (iv)

Als het gaat om kindermishandeling zijn de verschillen met voorgaande onderzoeken minder groot. Ook nu is gewerkt met een scholierenonderzoek en een onderzoek onder 'informanten', zoals leerkrachten en schoolartsen. Het scholierenonderzoek heeft betrekking op kinderen/jongeren van 12-17 jaar; de informantenstudie betreft kinderen van 0-17 jaar. Uit het scholierenonderzoek komt onder meer naar voren dat 12% van de kinderen/jongeren (10% van de jongens en 15% van de meisjes) in de afgelopen tijd wel eens te maken heeft gehad met enige vorm van kindermishandeling. Uit de informantenstudie komt naar voren dat 90.000 à 127.000 kinderen van 0-17 jaar (ofwel 3% van alle kinderen in die leeftijd) wel eens te maken heeft gehad met een vorm van kindermishandeling (Alink, L., Prevoo, M., Berkel, S. van, Linting, M., Klein Velderman, M. en Pannebakker, F., 2018) (v); Ten Boom en Wittebrood, 2019) (vi).

Eerder prevalentieonderzoek

Het vorige landelijke prevalentieonderzoek, van Van der Veen en Bogaerts (iii), dateert uit 2010. De onderzoekers onderscheiden verschillende vormen van huiselijk geweld, van licht (incidenteel) tot ernstig ('evident'). Onder evident huiselijk geweld verstaan zij zwaardere vormen die eenmalig zijn voorkomen, en lichtere vormen die minimaal tien keer zijn voorkomen. Uit dit onderzoek komt naar voren dat jaarlijks naar

schatting 200.000 personen slachtoffer worden van evident, ernstig huiselijk geweld. Andere resultaten uit dit onderzoek:

- * Van alle vrouwen en mannen tussen de 18 en 70 jaar is 40% - als kind, partner, ouder of huisvriend - ooit slachtoffer geweest van een of meer incidenten van huiselijk geweld, of van incidenten die langer dan vijf jaar geleden hebben plaatsgevonden.
- * Ruim een derde van de slachtoffers geeft aan ook pleger te zijn.
- * 50% van de bevolking heeft nooit enig incidenteel of evident huiselijk geweld meegemaakt. 73% van de vrouwelijke slachtoffers had te maken met geweld dat gepleegd werd door de partner of ex-partner, terwijl dit bij de mannelijke slachtoffers aanmerkelijk minder was: 59%.
- * In bijna 75% van de gevallen van evident huiselijk geweld gaat het om lichamelijk (65%) of seksueel geweld (8%).
- * Over de onderzoeksopzet van dit landelijke prevalentieonderzoek, maar ook over de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke slachtoffers die in het onderzoek naar voren komt (40-60%) is veel discussie gevoerd. Uit de cijfers blijkt bijvoorbeeld niet dat het geweld dat mannen plegen doorgaans veel ernstiger en vaker structureel van aard is dan het geweld dat vrouwen plegen. (vii) (viii)

Impactmonitor huiselijk geweld en kindermishandeling

Informatie over onder andere de omvang van huiselijk geweld en kindermishandeling is sinds eind 2019 ook te vinden in de 'Impactmonitor huiselijk geweld en kindermishandeling'. De monitor brengt in beeld hoe het er in Nederland voor staat met de aanpak van huiselijk geweld en kindermishandeling en wat de impact is van de aanpak op de levens van betrokkenen. De monitor is ontwikkeld vanuit het programma 'Geweld hoort nergens thuis' (zie 'Rijksoverheid' verderop in deze factsheet) en gemaakt door het CBS in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). (ix)

Hermeldingen en hulp

Uit onderzoek in de vier grote gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (periode 2009-2014) (x) bleek dat bijna 60% van alle meldingen over huiselijk geweld die binnenkomen bij Veilig Thuis zogenoemde 'hermeldingen' zijn: het geweld in deze gezinnen stopt niet. Van de kinderen die slachtoffer of getuige zijn geweest van huiselijk geweld of kindermishandeling en hier traumaklachten aan over hielden, kreeg slechts 18% hulp. Van de gezinnen waar sprake is van ernstig huiselijk geweld en waar hulpverleners bij betrokken zijn, was in 50% van de gezinnen na 1,5 jaar nog altijd sprake van excessief geweld. Bij veel kinderen werd niet onderzocht wat ze nodig hebben nadat is vastgesteld dat zij blootgesteld zijn aan geweld. 60% van de kinderen die getuige zijn van huiselijk geweld kreeg geen hulp. (x)

Recenter onderzoek laat daarentegen wel een verbetering zien. Het Verwey-Jonker instituut volgde anderhalf jaar lang gezinnen met kinderen waarbij er sprake was van partnergeweld of kindermishandeling - vanaf het moment van melding bij Veilig Thuis (periode 2016-2018). De veronderstelling was dat deze gezinnen daarna een vorm van hulp en ondersteuning krijgen en daardoor de veiligheid beter is gewaarborgd en het welzijn van de ouders en kinderen toeneemt.

Uit de resultaten bleek dat het totale geweld in de gezinnen was afgenomen na melding bij Veilig Thuis, zowel partnergeweld als kindermishandeling. Aan de andere kant bleek in meer dan de helft van de gezinnen, anderhalf jaar na melding, nog steeds sprake van ernstig of veelvuldig partnergeweld en/of kindermishandeling. (xi)

Hieronder zoomen we in op enkele specifieke vormen:

Partnergeweld

Kijken we specifiek naar partnergeweld, dan blijkt uit landelijk onderzoek dat 56% van het fysiek en/of seksueel geweld tussen volwassenen in huiselijke kring (ex-)partnergeweld betrof. Van de respondenten gaf 4,0% van de vrouwen en 2,0% van de mannen slachtoffer te zijn geweest van minstens 1 voorval in een periode van vijf jaar. (iv) (vi) Uit eerder landelijk prevalentieonderzoek bleek dat 8% van de vrouwen en 5% van de mannen daar de laatste vijf jaar voorafgaand aan het onderzoekslachtoffer van was. (iii) Volgens een rapport van de FRA (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014) (xii) dat zich uitsluitend richtte op vrouwelijke slachtoffers, heeft 25% van de Nederlandse vrouwen sinds het 15e jaar te maken gehad met lichamelijk of seksueel geweld door de huidige partner en/of een ex-partner.

Seksueel geweld

Uit het onderzoek Seksuele gezondheid in Nederland (xiii) (2018) onder mensen van 18 tot 80 jaar, komt naar voren dat 4% van de mannen en 19% van de vrouwen de vraag: 'Bent u wel eens gedwongen om seksuele dingen te doen die u niet wilde?' bevestigend beantwoordt. Worden zes concrete handelingen beschreven (van zoenen tot penetratie) dan stijgen de percentages naar 19% van de mannen en 53% van de vrouwen.

Seksueel geweld heeft 14% van de mannen en 25% van de vrouwen meegemaakt. Bij 75% van de mannelijke slachtoffers en 80% van de vrouwelijke slachtoffers is de pleger een bekende, bij de jongere slachtoffers zijn deze percentages nog hoger. Bij kinderen en jongeren is de pleger vaak een familielid of bekende uit de omgeving. Wanneer seksueel geweld plaatsvindt na het 16e jaar is de pleger bij vrouwen relatief vaak een (ex-)partner. (xiv)

In eerder genoemd bevolkingsonderzoek van CBS gaf 11% van de deelnemers (van 16 jaar en ouder) aan slachtoffer te zijn geweest van seksueel geweld in de periode april 2019 – april 2020. (ii)

Kindermishandeling

Jaarlijks worden ongeveer 119.000 kinderen van 0 tot 18 jaar slachtoffer van een vorm van kindermishandeling binnen of buiten het gezin. Het gaat hierbij om ruim 3% van het totale aantal kinderen. In de meerderheid van de gevallen gaat het om emotionele en fysieke verwaarlozing: respectievelijk 36 en 24%. (xv)

In 2016 vonden twee zelfrapportage-onderzoeken plaats, onder scholieren van groep 7 en 8 van het basisonderwijs(xvi) en onder scholieren in de eerste vier jaar van het voortgezet onderwijs. (xvii)

Het onderzoek onder de basisschoolleerlingen was gericht op ingrijpende jeugdervaringen. Bijna 27% van de leerlingen uit groep 7 en 8 zegt ooit met één of meerdere vormen van kindermishandeling te maken te hebben gehad. Ook in dit onderzoek komt verwaarlozing het meeste voor. Het Scholierenonderzoek Kindermishandeling 2016 onder leerlingen in het voortgezet onderwijs betreft een deelonderzoek van de Nationale Prevalentiestudie Huiselijk geweld en kindermishandeling. In 2016 zegt bijna 25% van de leerlingen ooit in het leven slachtoffer geweest te zijn van kindermishandeling. In 2010 was dat bijna 35%: ten opzichte van de vorige meting in 2010 is dit een significante daling. Ruim 12% geeft aan in het afgelopen jaar met kindermishandeling te maken te hebben gehad. Hoewel er ten opzichte van 2010 ook hier sprake is van een daling (in 2010 ging het om 18,7%) is deze daling niet significant.

Ouderenmishandeling

Ouderenmishandeling is al het handelen of het nalaten van handelen ten opzichte van een oudere persoon door degenen die in een persoonlijke en/of professionele relatie met die oudere staan waarbij er sprake is van gedeeltelijke of volledige afhankelijkheid, waardoor de oudere (herhaaldelijk) lichamelijke, psychische en/of materiële schade lijdt. (xviii)

Ouderenmishandeling kan opzettelijk of onopzettelijk plaatsvinden. In dit laatste geval spreken we van 'ontspoorde zorg'. Vormen van ouderenmishandeling zijn: lichamelijke, psychische en seksuele mishandeling, financiële uitbuiting en verwaarlozing. Ook in verpleeghuizen komt ouderenmishandeling voor.

Eén op de twintig thuiswonende ouderen heeft ooit te maken gehad met ouderenmishandeling en één op de vijftig ouderen wordt jaarlijks slachtoffer van ouderenmishandeling. Dat blijkt uit dit prevalentieonderzoek naar ouderenmishandeling, uitgevoerd door Regioplan in opdracht van het WODC en op verzoek van het ministerie van VWS. (xix)

In de Gezondheidsmonitor (2018) (xx) is aan 65-plussers gevraagd of zij de afgelopen 12 maanden te maken hebben gehad met nare gebeurtenissen in de thuissituatie die hun zijn aangedaan door gezinsleden, familieleden, (ex-)partners, huisvrienden, of (andere) personen waar men afhankelijk van is. Er deden 220.000 ouderen mee aan het onderzoek. Enkele resultaten:

- * Psychisch geweld: 4% gaf aan het afgelopen jaar in de thuissituatie te zijn beledigd, getreiterd, gekleineerd of uitgescholden.
- * Lichamelijk geweld: 0,3% gaf aan lichamelijk geweld te hebben ondervonden.

- * Seksueel grensoverschrijdend gedrag: 0,3% van de ondervraagde ouderen gaf aan dat ze slachtoffer zijn geweest van ongewenste seksuele benadering.
- * Verwaarlozing: ruim 0,5% gaf aan in de persoonlijke verzorging verwaarloosd te zijn.
- * Financieel misbruik: ruim 1% is financieel benadeeld in de thuissituatie.

Enkele beleidsontwikkelingen

Gemeentelijk beleid, Veilig Thuis en Wijkteams

Sinds 1 januari 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk voor de aanpak van huiselijk geweld en kindermishandeling. Dit is geregeld in de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo 2015) en in de Jeugdwet. Dit geeft gemeenten niet alleen de ruimte, maar ook de plicht om op het terrein van huiselijk geweld en kindermishandeling een samenhangend, doelgericht, effectief en efficiënt beleid te ontwikkelen voor preventie, begeleiding, opvang, bescherming en nazorg. De financiering hiervan loopt sinds januari 2015 volledig via de gemeenten.

Bij de bestrijding van huiselijk geweld werken gemeenten en door gemeenten gefinancierde instellingen nauw samen met andere sectoren en instellingen in zorg, welzijn en het veiligheidsdomein. Veilig Thuis heeft een belangrijke en centrale rol in de aanpak van kindermishandeling en huiselijk geweld. Voor gemeenten is Veilig Thuis dan ook een belangrijke partner. Wijkteams hebben een belangrijke taak in het signaleren, beoordelen en adequaat reageren op huiselijk geweld. Veilig Thuis en de Wijkteams werken nauw samen bij de signalering, bespreekbaar maken en begeleiding rond casussen van huiselijk geweld en kindermishandeling. Nederland heeft het Verdrag van Istanbul in 2016 geratificeerd. In dit verdrag staan maatregelen van de Raad van Europa om geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld

te voorkomen. Met de ratificatie van dit Verdrag verplicht de overheid zich een gendersensitief beleid te voeren op het terrein van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld. Omdat Nederland de verantwoordelijkheden voor de aanpak van huiselijk geweld heeft neergelegd bij gemeenten, moeten deze vooral met het verdrag aan de slag. Het betreft dan bijvoorbeeld genderbewust beleid, het verzamelen van statistische gegevens, het werken aan preventie, het organiseren van de begeleiding en opvang van slachtoffers en het doen van onderzoek (oorzaken, gevolgen, frequentie en veroordelingspercentages).

Rijksoverheid

Voor een overzicht van het overheidsbeleid en de betrokken ministeries verwijzen we naar www.huiselijkgeweld.nl. De Ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Justitie en Veiligheid (JenV) en de Vereniging van Nederlandse gemeenten (VNG) lanceerden voorjaar 2018 samen met de VNG het programma voor de aanpak huiselijk geweld en kindermishandeling 'Geweld hoort nergens thuis'. In het programma zetten het Rijk en VNG een aantal maatregelen op een rij. De actielijnen van het programma zijn gericht op het eerder en beter in beeld krijgen van de problematiek, stoppen en duurzaam oplossen, voorkomen van intergenerationele overdracht en aandacht voor specifieke groepen, waaronder ouderen en mensen met een (lichte) verstandelijke beperking en de slachtoffers van seksueel en eergegerelateerd geweld.

Voor meer informatie en verder lezen

www.huiselijkgeweld.nl

www.movisie.nl/huiselijk-seksueel-geweld

www.meldcode.nl

Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling

Sinds 1 juli 2013 zijn verschillende beroepskrachten verplicht om volgens de Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling te werken. Dit heeft tot doel beroepskrachten te ondersteunen bij het signaleren en handelen bij (vermoedens van) huiselijk geweld en kindermishandeling. De meldcode beschrijft in vijf stappen wat te doen vanaf het moment dat de beroepskracht signaleert tot het moment dat de beroepskracht moet bepalen of er een melding moet worden gedaan bij Veilig Thuis.

Op 1 januari 2019 is de 'Verbeterde meldcode met afwegingskader' van start gegaan. Van professionals wordt verwacht dat zij *ernstige* situaties van huiselijk geweld en kindermishandeling (bij acute en structureel onveilige situaties) altijd melden bij Veilig Thuis. Beroepsgroepen werken met een afwegingskader per beroepsgroep waarin is vastgelegd wanneer een situatie ernstig is en gemeld moet worden bij Veilig Thuis. Veilig Thuis en de melder gaan in overleg over welke hulp geboden moet worden en door wie.

Eindnoten

- i Deze vormen worden onder de term schadelijke praktijken geschaard, maar over de term is veel discussie. Zie bijvoorbeeld Bakker, H. (2016). *Wat zijn schadelijke traditionele praktijken?* Op www.movisie.nl.
- ii Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020). *Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Geweld 2020*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- iii Veen, H.C.J. van der, & Bogaerts, S. (2010). *Huiselijk geweld in Nederland: overkoepelend syntheserapport van het vangst-hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010*. Den Haag, WODC.
- iv Eijkern, L. van, Downes, R., en Veenstra, R. (2018). *Slachtofferschap en huiselijk geweld: prevalentieonderzoek naar de aard, omvang, relaties en gevolgen van slachtoffer- en plegerschap*. Den Haag: WODC.
- v Alink, L., Prevoo, M., Berkel, S. van, Linting, M., Klein Velderman, M. en Pannebakker, F. (2018). *NPM 2017. Nationale prevalentiestudie mishandeling van kinderen en jeugdigen*. Leiden: University, Institute of Education an Child Studies/TNO Child Health.
- vi Ten Boom, A. en Wittebrood, K. (2019). *De prevalentie van huiselijk geweld en kindermishandeling in Nederland (Cahier 2019-01)*. Den Haag: WODC
- vii Janssen, H., Wentzel, W., & Vissers, B. (2015). *Basisboek huiselijk geweld: signaleren, melden en aanpakken. 3e herz. druk*. Bussum: Coutinho.

- viii Zie bijvoorbeeld Römken, R. (2017). *Bestemd voor binnenlands gebruik. De invloed van vrouwen- en mensenrechtenbeweging op debat en aanpak gender gerelateerd geweld*. Amsterdam: Atria.
- ix Centraal Bureau voor de Statistiek. (z.j.). *Impactmonitor huiselijk geweld en kindermishandeling*. Geraadpleegd april 2021 van https://dashboards.cbs.nl/v2/dashboardimpactmonitor_hgkm/.
- x Tierolf, B., Lünemann, K., & Stekete, M. (2014). *Doorbreken geweldspatroom vraagt gespecialiseerde hulp. Onderzoek naar effectiviteit van de aanpak huiselijk geweld in de G4*. Utrecht: Verwey-Jonker instituut.
- xi Stekete, M., Tierolf, B., Lünemann, K., & Lünemann, M. (2020). *Kwestie van lange adem. Kan huiselijk geweld en kindermishandeling echt stoppen?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- xii European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2014). *Violence against women: an EU-wide survey*. Geraadpleegd van <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report>
- xiii Graaf, H. de & Wijsen, C. (red.) (2018). *Seksuele gezondheid in Nederland 2017*. Utrecht: Rutgers.
- xiv Voor de omschrijvingen van de verschillende vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag verwijzen we naar: Berlo van, W. & Beek van, I. (2019). *White Paper seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld. Feiten en cijfers*. Utrecht: Movisie en Rutgers.
- xv Alink, L., IJzendoorn, R. van, Bakermans-Kranenburg, M.J., Pannebakker, F., Vogels, T., & Euser, S. (2011). *Kindermishandeling in Nederland Anno 2010: De Tweede Nationale Prevalentiestudie mishandeling van kinderen en jeugdigen (NPM-2010) (Tweede editie)*. Leiden: Casimir.
- xvi Vink, R., Pal, S. van der, Eekhout, E., Pannebakker, F., & Mulder, T. (2016). *Ik heb al veel meegemaakt. Ingrijpende jeugdervaringen (ACE) bij leerlingen in groep 7/8 van het regulier basisonderwijs*. Leiden: TNO Gezond Leven. Rapport voor Augeo Foundation Jongerentaskforce.
- xvii Schellingerhout, R., & Ramakers, C. (2017). *Scholierenonderzoek Kindermishandeling 2016*. Nijmegen: Radboud Universiteit, ITS, WODC.
- xviii Actieplan 'Ouderen In Veilige Handen' (2011).
- xix Bakker, L., Witkamp, B. & Timmermans, M. (2018). *Aard en omvang oudermishandeling*. Regioplan, Avans Hogeschool, Leyden Academy on Vitality and Ageing, in opdracht van het WODC.
- xx Gezondheidsmonitor (2018). Landelijke en regionale cijfers van GGD'en, CBS en RIVM.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken